

О. Д. Павлюкаспірант кафедри психології управління
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПОНЕНТІВ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ПРОФЕСІЙНИХ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ) НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження особливостей розвитку лідерських якостей здобувачів освіти професійних (професійно-технічних) навчальних закладів за допомогою авторської методики та діагностичного комплексу методик відповідно до тематики дослідження. Охарактеризовано структуру лідерських якостей, в якій виокремлено мотиваційний (мотивація до лідерства та успіху, потреба в досягненні поставлених цілей, та ін.), емоційно-вольовий (цілеспрямованість, наполегливість, відповідальність та ін.), когнітивний (логічність, творче мислення, здатність до прогнозування та узагальнення та ін.), особистісний (активність, надійність, адекватна самооцінка та ін.) компоненти. Наведено результати рівнів розвитку лідерських якостей відповідно до компонентів, що були виокремлені в авторській моделі та в комплексі методик відповідно до тематики. Констатовано недостатній рівень розвитку лідерських якостей у значній кількості учнів. Представлено результати дисперсійного аналізу, за яким виокремлено гендерно-вікові, організаційно-професійні та соціально-демографічні особливості. Показано доцільність організації спеціального навчання з розвитку лідерських якостей здобувачів освіти професійних (професійно-технічних) навчальних закладів.

Ключові слова: лідерські якості, здобувачі освіти закладів професійної (професійно-технічної) освіти, діагностичний інструментарій для вивчення лідерських якостей, компоненти лідерських якостей.

Постановка проблеми. В сучасних умовах реформування професійно-технічної освіти відповідно до запитів і викликів сучасного суспільства гостро стоїть питання про розвиток лідерства в закладах професійної (професійно-технічної) освіти. Сучасні роботодавці на підприємствах та в закладах вищої освіти потребують ініціативних, відповідальних та цілеспрямованих працівників та учнів, що будуть активно, наполегливо та результативно навчатися, працювати та перекваліфіковуватись в умовах розвитку та постійної трансформації сучасного суспільства. Натомість освітня практика свідчить, що рівень розвитку лідерських якостей у здобувачів освіти професійної (професійно-технічної) освіти перебуває на досить низькому рівні та потребує комплексного, цілеспрямованого розвитку.

Зазначимо, що проблема лідерських якостей особистості вже була предметом уваги дослідників. Вивченням різних аспектів лідерства займалися такі вчені, як Г. Андрєєва, О. Бондарчук, Т. Гавлітіна, Л. Карамушка, І. Кон, Є. Кузьмін, Б. Паригін, А. Петровський, Р. Стогділл, Л. Уманський та ін. Досліджувались лідерські якості особистості представників різних вікових груп і професійних спільнот (О. Бондарчук, Т. Гавлітіна, Л. Карамушка, Н. Семченко, О. Чернишов, Т. Фелькель та ін.), дитячих і юнацьких колективів (Є. Аркін, Л. Артемова, І. Волков, Г. Драгунова, А. Залужний, Я. Коломінський, В. Мороз, В. Ягоднікова та ін.).

У ПТНЗ в основному в межах педагогіки накопичено великий позитивний досвід підготовки висококваліфікованих спеціалістів із середньою освітою. Історико-педагогічні аспекти цієї важливої проблеми відображено у працях вітчизняних вчених (Н. Абашкіної, А. Дьоміна, О. Дубінчук, Н. Ничкало, В. Паламарчука, В. Пікельної, Н. Розенберга, Л. Сергєєва, Н. Талалуєвої, О. Щербак та ін.). Проблемі підготовки кваліфікованих фахівців у галузі управління приділено увагу у дослідженнях В. Єфремова, О. Кудріна, Т. Литвиненко, В. Маслової, В. Олійника, Ю. Старостіна та ін.

Мета статті – дослідити рівні розвитку компонентів лідерських якостей здобувачів освіти закладів професійної (професійно-технічної) освіти за авторською методикою та комплексом психодіагностичних методик.

Виклад основного матеріалу. Реалізація констатувального етапу емпіричного дослідження передбачала адекватний добір психодіагностичного комплексу, створення оптимальних організаційних умов для його проведення в закладах професійної (професійно-технічної) освіти. За результатами теоретичного аналізу проблеми формування та розвитку лідерських якостей учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти, експертної оцінки практичних психологів та інженерно-педагогічних працівників системи професійної освіти, роботодавців, опитування учнів та їх батьків, було розроблено модель лідерських яко-

стей учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти, що містить такі компоненти: мотиваційний, когнітивний, комунікативно-організаційний, особистісний, емоційно-вольовий. Додатково для діагностики вище перерахованих компонентів було сформовано методичну базу дослідження показників розвитку лідерських якостей учнів професійних (професійно-технічних) навчальних закладів, що включає в себе такі методики:

1) методика діагностики досягнень (автор М. Емінов) [12, с. 98–102];

2) методика діагностики до успіху (автор Т. Елерс) [10];

3) методика дослідження самооцінки (автор Дембо-Рубінштейн) [15];

4) експрес-тест діагностика самооцінки лідерства [12, с. 391–392];

5) методика діагностики лідерських здібностей (автори Є. Жаріков, Є. Крушельницький) [12, с. 316];

6) методика діагностики комунікативних та організаторських схильностей (КОС – 2) [12, с. 263–265];

7) методика дослідження міжособистісних відносин у групі – соціометрія [12, с. 3].

Експериментальною базою констатувального етапу емпіричного дослідження, проведеного протягом 2017–2018 р.р., стали такі заклади: «Київський центр професійно технічної освіти», Державний навчальний заклад «Київський професійний коледж з посиленою військовою та фізичною підготовкою», «Вище професійне училище № 33» м. Київ, «Київське вище професійне училище сервісу та дизайну», «Київський професійний будівельний ліцей», «Вище професійне училище № 1» м. Рівне, «Слов'янський професійний художній ліцей».

Емпірична перевірка здійснювалася на виборці 370 учнів, яких було розподілено на групи за: 1) за статтю: дівчата (43,8%), хлопці (56,2%); 2) за віком: до 17 років (57,3%), понад 17 років (42,7%); 3) за курсом навчання: I курс (62,2%), II курс (31,9%), III курс (5,9%); 4) за освітою: базова середня (86,8%), повна середня (13,2%); 5) за типом майбутньої професії: «людина – людина» (40,5%), «людина – техніка» (38,1%), «людина – знакова система» (21,4%); 6) за характеристикою майбутньої професії: споріднена (44,1%), інтегрована (55,9%). Додатково враховувалося: 1) склад сім'ї: повна сім'я (64,6%), неповна сім'я (30,5%), «дитина – сирота» (4,9%); 2) кількість дітей у сім'ї: одна дитина (26,8%), дві дитини (41,6%), троє і більше дітей (31,1%), семеро дітей (0,5%); 3) регіон проживання: село (37%), місто (63%); 4) участь в гуртках і секціях: беруть участь (30,5%), не беруть участі (69,2%).

Було проведено діагностику *гностичного* компоненту, що визначає сформованість знань про лідер-

ство, лідерські якості, сучасні та ефективні теорії та стилі лідерства, закономірності розвитку групи та колективу, обізнаність учнів щодо чинників формування лідерських якостей, усвідомлення рівня розвитку власних лідерських якостей та розуміння важливості завдань, які необхідно виконувати для їх розвитку. Дослідження проводилися шляхом малоформалізованих, діалогічних засобів діагностики спостереження та бесіди, було встановлено *низький рівень знань*, що тяжіє до середнього рівня у зазначеному вище компоненті. У процесі вивчення сформованості лідерських якостей здобувачів освіти професійних (професійно-технічних) навчальних закладів використовувалися вищевказані засоби діагностики. Опитані розкривали зміст поняття «Лідерство» у 20% та давали відповідь за такими критеріями: 1) сукупність рис та якостей, які допомагають бути лідером; 2) становище в групі та міжособистісному спілкуванні; 3) вміння переконувати та вести за собою; 4) вміння приймати рішення та планувати; 5) аспект харизми, що виражається у лідерській поведінці; 6) впевненість у собі та підтримка від інших; 7) організація групової динаміки власним прикладом. Знання та уявлення про лідерство в опитаних здебільшого формувалися на основі власного досвіду, спочатку в школі, а пізніше в професійних (професійно-технічних) навчальних закладах під час участі в самоврядуванні (включаючи спостереження за іншими лідерами), а також під впливом соціальних умов, в яких проживали опитані.

Мотиваційний компонент діагностувався за трьома методиками: авторською методикою лідерських якостей учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти (мотиваційний блок авторської методики), методикою діагностики досягнень (автор М. Емінов), методикою діагностики успіху (автор Т. Елерс).

За авторською методикою досліджувані учасники навчально-виховного процесу пропонувалось оцінити представлені якості за шкалою від 1 до 5 балів: 1 бал – якість практично не виражена; 2 бали – якість мало виражена; 3 бали – якість тяжіє до середнього рівня; 4 бали – якість виражена; 5 балів – значуще виражена якість.

За кожною групою якостей підраховувалися середні бали, порівняння яких дало змогу визначити їх ієрархію. При цьому групи якостей, які займали перші позиції в ієрархії якостей, вважалися найбільш значущими для досліджуваних. Крім того, визначено рівні оцінки кожної групи компонентів: низький (до 2 балів), середній (від 2 до 4 балів), високий (4 бали і більше).

У процесі обробки мотиваційного блоку за авторською методикою було отримано показники в балах на середньому рівні, що свідчить про недостатній рівень зовнішньої та внутрішньої мотивації здобувачів освіти у закладах професійної (професійно-технічної) освіти.

Результати діагностики мотиваційного блоку за авторською методикою:

Таблиця 1

Лідерські якості	Бали, у середньому
<i>Мотиваційний блок</i>	
потреба в досягненні поставлених цілей	3,92
прагнення до самоствердження та самореалізації	3,68
мотивація до лідерства та успіху	3,38
Загалом	3,66

Додатково провівши аналіз оціночних маргінальних середніх, отримали такі дані в балах: мотивації до лідерства та успіху – хлопці (3,425), дівчата (3,323); потреба в досягненні поставлених цілей – хлопці (3,83), дівчата (3,975); прагнення до самоствердження та самореалізації – хлопці (3,678), дівчата (3,685). Цей аналіз свідчить про те, що розвиток групи мотиваційних якостей в учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти частково залежить від статевої приналежності. У процесі одномірного дисперсійного аналізу міжгрупових факторів (статі досліджуваних (хлопці – 208, дівчата – 162) та віку (до 17 років, понад 17 років)) отримали графіки профілю при оцінці маргінального середнього прагнення до самоствердження та самореалізації і показники в балах: до 17 років (3,625), понад 17 років (3,37). Додатково у процесі аналізу, що пов'язаний зі статтю та віком, отримали такі дані в балах: дівчата (від 3,6 до 3,76), хлопці (від 3,65 до 3,72).

Для додаткового аналізу в діагностиці мотиваційного компонента ми використали методику діагностики до успіху (автор Т. Елерс). У процесі обробки результати було розділено по балах: 1 бал – низька мотивація до успіху; 2 бали – середній рівень мотивації; 3 бали – помірно високий рівень мотивації; 4 бали – дуже високий рівень мотивації до успіху. В результаті обробки результатів за цією методикою було отримано середній бал (2,7), що свідчить про середній рівень мотивації до успіху в учасників навчально-виховного процесу закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Провівши додатковий аналіз по рівнях за цією методикою, ми отримали такі результати: 1) низький рівень мотивації до успіху (1,6% – 6 осіб); 2) середній рівень мотивації до успіху (38,6% – 143 особи); 3) помірно високий рівень мотивації до успіху (42,6% – 174 особи); 4) дуже високий рівень мотивації до успіху (12,2% – 45 осіб).

Також для діагностики мотиваційного блоку ми використали методику діагностики досягнень (автор М. Емінов) Тест складається з опитувальника, що має дві форми – чоловічу (форма А) та жіночу (форма Б), з низки тверджень, що стосуються окремих сторін характеру, а також думок

і почуттів із приводу деяких життєвих ситуацій. Бали усієї вибірки було поділено на рівні розвитку: 1) (форма А) до 118 балів – низький рівень розвитку; 118–132 бали – середній рівень; вище 132 балів – високий рівень розвитку; 2) (форма Б) до 68 балів – низький рівень розвитку; 68–86 балів – середній рівень; вище 86 балів – високий рівень розвитку. В процесі обробки даних ми отримали результати, що відповідають середньому рівню розвитку мотиваційного блоку в опитаних. Отже, з наведених даних ми можемо дійти висновку, що мотиваційний компонент в учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти розвинений на *середньому рівні*, виявлені гендерні відмінності (у хлопців показники вищі, ніж у дівчат), віковий аспект відіграє додаткову, значну роль (із віком дані зростають).

У процесі дослідження та аналізу *комунікативно-організаційного* компонента за розробленою нами авторською методикою ми отримали відповідні дані.

Таблиця 2

Результати діагностики комунікативно-організаційного блоку за авторською методикою

Лідерські якості	Бали, у середньому
<i>Комунікативно-організаційний блок</i>	
доброзичливість	4,11
товариськість	4,10
енергійність	4,05
уважність	3,65
ініціативність	3,65
вміння адаптуватися	3,64
тактовність	3,61
комунікабельність	3,58
вміння розв'язувати конфлікти	3,56
працювати в системі зворотного зв'язку	3,55
Загалом	3,77

В комунікативно-організаційному блоці найвищі показники отримали доброзичливість, товариськість та енергійність. Це зумовлюється віком опитаних осіб (юнацький вік) та значущістю для учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти цих якостей у контексті нашого дослідження. Отже, середній бал цього компонента становить (3,77) і це свідчить про невисокий рівень розвитку лідерських якостей у цьому блоці.

З метою додаткового аналізу та порівняння ми використали методику діагностики комунікативних та організаторських схильностей (КОС – 2). Після обробки комунікативних здібностей за статевою ознакою відмінностей не спостерігалось, результати становлять (0,60), що відповідає середньому рівню. Це свідчить про те, що досліджувані прагнуть контактів із людьми, не обмежують коло

своїх знайомств, відстоюють власну думку, однак цей потенціал їхніх комунікативних схильностей не вирізняється високою стійкістю. Аналізуючи організаторські схильності за цією методикою та статевою ознакою, можна дійти висновку, що у хлопців показники вищі (0,63), ніж у дівчат (0,58), та знаходяться на другому рівні, що займає позицію – нижче середнього. Опитувані відчують труднощі у встановленні контактів і при виступах перед аудиторією, не відстоюють власну думку та не проявляють ініціативи, намагаються уникати проявів активної поведінки, прийняття самостійних рішень та відповідального ставлення до важливих ситуацій. Важливо зауважити, що показники за статевою ознакою корелюються з попередньою методикою. Аналізуючи комунікативні здібності по вікових групах, можна сформулювати висновок, що середні показники цього компонента вищі у групі осіб до 17 років; це можна пояснити адаптаційним періодом в навчальних закладах, що стимулює розвиток встановлення комунікацій між опитаними. Організаційні здібності в аналізі порівняння за цим контекстом не відрізняються та становлять в обох вікових категоріях 0,60. У процесі аналізу комунікативно-організаційних здібностей (КОС – 2) за регіоном проживання опитаних якості розвинені більше в осіб, що проживають у селах, додатково необхідно зауважити, що дані корелюються з даними попередньої методики.

Отже, з огляду на наведені дані ми можемо дійти висновку, що *комунікативно-організаційний компонент* в учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти розвинений *на середньому рівні* та потребує комплексного розвитку в процесі навчально-виховної діяльності.

Під час аналізу *емоційно-вольового* блоку ми отримали наведені нижче дані.

Таблиця 3
Результати діагностики емоційно-вольового блоку за авторською методикою

Лідерські якості	Бали, у середньому
цілеспрямованість	3,85
відповідальність	3,84
наполегливість	3,78
готовність до ризику	3,74
рішучість	3,71
впевненість у собі	3,66
врівноваженість	3,59
цілісність і послідовність	3,52
стресостійкість	3,47
Загалом	3,69

З представленої таблиці бачимо, що *емоційно-вольовий* блок в опитаних розвинений на середньому рівні та становить 3,69 бали. Найвищі показники отримали цілеспрямованість

(3,85) та відповідальність (3,84), а найнижчі – стресостійкість (3,47). Ці показники свідчать про те, що представлені якості не є значущими для опитаних. Аналізуючи представлений блок та порівнюючи його за статевим чинником, важливо зауважити, що якості в цьому компоненті в хлопців розвинені більше, ніж у дівчат, це пояснюється гендерними аспектами. В процесі подальшого вивчення емоційно-вольового блоку за віковим аспектом встановлено, що якості цього компонента більше розвинені в осіб вікової категорії до 17 років. Під час додаткового аналізу варто зауважити, що емоційно-вольові якості розвинені краще в осіб, які навчаються на II курсі. Додатковий аналіз свідчить, що показники цього компонента найнижчі в осіб, які проживають у неповних сім'ях та є однією дитиною в сім'ї. Важливо зазначити, що рівень цього компонента збільшується в осіб, які беруть участь у секціях та гуртках.

Також було проведено діагностику цього компонента *за методикою діагностики лідерських здібностей* (автори Є. Жаріков, Є. Крушельницький). В результаті ми розподілили якості на різні виразності емоційно-вольових якостей та отримали такі результати: низький – 108 осіб (30%), середній – 161 особа (44,6%), високий – 92 особи (25,4%). Аналіз рівнів виразності емоційно-вольових якостей за статтю хлопців дав такі результати: низький рівень – 55 опитаних, середній – 91, високий – 55; дівчата: низький рівень – 49 опитаних, середній – 70, високий – 37 осіб. Проводячи додатковий аналіз за віковими категоріями, ми дійшли висновку, що рівні виразності емоційно-вольових якостей за цією методикою на середньому рівні найбільш виражені та додатково прослідковується збільшення показників за віком. Розглядаючи виразність емоційно-вольових якостей у контексті отриманої освіти, ми бачимо, що особи, які здобули базову середню освіту, мають: низький рівень (95 опитаних), середній – 135 опитаних, високий – 83 опитаних (загалом 313 опитаних), а з осіб, які здобули повну середню освіту, низький рівень мають 13 опитаних, середній рівень – 26 осіб, високий – 9 осіб (загалом 48 опитаних). Аналізуючи рівень виразності якостей за типом майбутньої професії, ми отримали такі дані: за типом «людина-людина»: на низькому рівні – 45 осіб, на середньому – 68 осіб, на високому – 32 особи; за типом «людина-техніка»: на низькому рівні – 39 осіб, на середньому рівні – 64 особи, високий – 34 особи; за типом «людина-знакова система»: на низькому – 24 особи, на середньому – 29 осіб, на високому – 26 осіб. Аналізуючи дані за характеристикою професії (споріднена та інтегрована), ми можемо дійти висновку, що дані корелюються з попередніми та знаходяться на середньому

рівні. Розглядаючи рівні виразності емоційно-вольових якостей у цій методиці за таким чинником, як склад сім'ї, можна дійти висновку, що в осіб, які проживають у повних сім'ях, показники знаходяться на вищому рівні, ніж в опитаних, що проживають у неповних сім'ях. Отже, можемо сформулювати висновок, що рівні виразності емоційно-вольових якостей в опитаних знаходяться на середньому рівні та корелюються з попередньою методикою.

Для додаткового аналізу в нашому дослідженні ми провели *соціометрію*, що призначена для діагностики емоційних зв'язків, тобто взаємних симпатій і антипатій членів групи. За допомогою цього способу встановили популярність/непопулярність окремих членів групи, вивчили типологію соціальної поведінки учнів в умовах колективної діяльності, розкрили неформальну структуру групи, виявили ступінь соціально-психологічної сумісності її членів. У системній груповій соціограмі на основі даних соціоматриці графічно показано міжособистісні стосунки в підрозділі. На основі отриманих відповідей усі досліджувані поділяються на чотири групи: 1) «зірки» (учні, які мають найбільшу кількість позитивних виборів, як правило, шість і більше). Таких налічується не більше 4–6 осіб, тобто 13% (усі розрахунки для груп до 30 осіб); 2) «прийняті» або «ті, кому віддають перевагу», тобто 36% (учні, які мають 3–4 позитивних вибори). Таких налічується не більше 10–12 осіб (усі розрахунки для груп до 30 осіб); 3) «ті, ким знехтували» (учні, які мають 1–2 позитивних вибори), тобто 33%. Таких також налічується 10–12 осіб; 4) «ізолювані» (учні, позбавлені виборів), тобто 18%. Таких налічується до 4–5 осіб у групі.

Аналізуючи відповіді респондентів системи «людина – людина» у кількості 150 осіб, на запитання: «Кого із групи Ви запросили б на день народження?» ми отримали такі результати: 22 учні (16%) є комунікабельними, тобто «зірками»; 30 опитаних (20%) є «ізолюваними»; 46 осіб (28%) – ті, ким знехтували в учнівському середовищі; 52 учнів (36%) отримали взаємний вибір. Досліджуючи відповіді респондентів системи «людина – техніка» у кількості 141 особа, на попереднє запитання ми отримали такі результати: 16 учнів (11%) є комунікабельними, «зірками»; 28 опитаних (20%) є «ізолюваними»; 51 особа (36%) – ті, ким знехтували в учнівському середовищі; 46 учнів (33%) отримали взаємний вибір. Вивчаючи відповіді респондентів системи «людина – знакова система» у кількості 79 осіб, на це ж питання ми отримали такі результати: 9 учнів (12%) є комунікабельними, «зірками»; 11 опитаних (14%) є «ізолюваними»; 28 осіб (35%) – ті, ким знехтували в учнівському середовищі; 31 учень (33%) отримали взаємний вибір.

На запитання: «З ким із групи Ви виконували б разом завдання (навчальне, виробниче)» системи «людина – людина» у кількості 150 осіб констатували: 23 учнів, тобто 15%, є комунікабельними, «зірками»; 27 опитаних, тобто 18%, є ізолюваними; 43 особи, тобто 29%, – ті, ким знехтували в учнівському середовищі, 57 осіб, тобто 37%, отримали взаємний вибір. Досліджуючи відповіді респондентів системи «людина – техніка» у кількості 141 особа, на попереднє запитання ми отримали такі результати: 20 учнів (14%) є комунікабельними, «зірками»; 27 опитаних (19%) є «ізолюваними»; 45 особа (32%) – ті, ким знехтували в учнівському середовищі; 49 учнів (35%) отримали взаємний вибір. Вивчаючи відповіді респондентів системи «людина – знакова система» у кількості 79 осіб, на це ж питання ми отримали такі результати: 9 учнів (11%) є комунікабельними, «зірками»; 15 опитаних (20%) є «ізолюваними»; 28 осіб (35%) – ті, ким знехтували в учнівському середовищі; 27 учні (34%) отримали взаємний вибір.

За результатами опитування, під час якого ставилось запитання: «З ким із групи Ви могли б поділитися своїми власними переживаннями?», ми отримали такі результати: 18 учнів (12%) є комунікабельними, «зірками»; 33 опитаних (22%) є «ізолюваними»; 51 особа (33%) – ті, ким знехтували в учнівському середовищі; 48 учнів (32%) отримали взаємний вибір. Вивчаючи відповіді респондентів системи «людина-техніка» у кількості 141 особа, на попереднє запитання ми отримали такі результати: 16 учнів (11%) є комунікабельними, «зірками»; 27 опитаних (19%) є «ізолюваними»; 51 особа (36%) – ті, ким знехтували в учнівському середовищі; 47 учнів (34%) отримали взаємний вибір. Аналізуючи відповіді респондентів системи «людина – знакова система» у кількості 79 осіб, на це ж питання ми отримали такі результати: 8 учнів (10%) є комунікабельними, «зірками»; 13 опитаних (17%) є «ізолюваними»; 28 осіб (35%) – ті, ким знехтували в учнівському середовищі; 30 учнів (38%) отримали взаємний вибір.

У процесі аналізу та виведення середнього показника соціометричного дослідження в нашій роботі у системі «людина – людина» «зірками» є 14% відсотків респондентів; 19% опитаних є «ізолюваними»; взаємний вибір отримали 36% опитаних; ті, ким знехтували, – 31%. Середні результати в системі «людина – техніка»: «зірками» є 12% відсотків респондентів; 19% опитаних є «ізолюваними»; взаємний вибір отримали 34% опитаних; ті, ким знехтували, – 35%. Середні показники в системі «людина – знакова система»: «зірками» є 12% відсотків респондентів; 18% опитаних є «ізолюваними»; взаємний вибір отримали 36% опитаних; ті, ким знехтували, – 34%. Загалом, об'єднавши всі результати за класифікацією типу майбутньої професії, ми отримали показ-

Таблиця 4

Результати діагностики особистісного блоку за авторською методикою

Лідерські якості	Бали, у середньому
<i>Когнітивний блок</i>	
творче мислення	3,74
логічність	3,69
критичність і розсудливість	3,50
здатність до прогнозування і узагальнення	3,49
Загалом	3,60

ники, які практично збігаються з соціометрією по групах, а саме: «зірки» – 13%; «ізолювані» – 19% опитаних; особи, які отримали взаємний вибір, – 35%; ті, ким знехтували, – 33%.

Провівши аналіз соціометричних даних учнів закладів професійно-технічної освіти, отримали показники ініціативності з боку учнів щодо проведення заходів: не беруть участі 65,4%, беруть участь 26,5%. Це свідчить, що рівень ініціативності опитуваних тяжіє до показника нижче середнього, що збігається з результатами попередніх методик. Проаналізувавши підтримку ініціативності учнів із боку вчителів, які оцінювалися за п'ятибальною шкалою (1 бали – ніколи, 2 бали – мало, 3 бали – час від часу, 4 бали – часто, 5 балів – завжди) ми отримали такі дані: ніколи (17%), мало (14,9%), час від часу (26,2%), часто (16,2), завжди (14,9%). Додатково проаналізувавши підтримку ініціативності учнів із боку майстрів виробничого навчання за такими ж критеріями, отримали такі показники: ніколи (13%), мало (12,7%), час від часу (22,4%), часто (15,7%), завжди (25,4%). Провівши порівняння показників підтримки ініціативності учнів викладачами та майстрами виробничого навчання, можна зробити висновок, що майстри виробничого навчання беруть більш активну участь у навчальній та виховній діяльності та розвитку лідерських якостей опитаних. Провівши аналіз даних щодо підтримки ініціативності учнів із боку однолітків за такими самими критеріями, отримали такі показники: ніколи (9,5%), мало (13,5%), час від часу (24,3%), часто (23,5%), завжди (18,4%). Також у соціометричному дослідженні додатковим було питання щодо підтримки опитаних у складних обставинах особистого життя з боку вчителів, майстрів виробничого навчання та однолітків. Дані оцінювалися за попередніми критеріями. Отже, розглянемо результат: 1) із боку вчителів: ніколи (25,4%), мало (16,2%), час від часу (20%), часто (16,2%), завжди (11,4%); 2) з боку майстрів виробничого навчання: ніколи (19,2%), мало (14,9%), час від часу (20%), часто (16,5%), завжди (18,9%); 3) з боку однолітків: ніколи (11,1%), мало (13,5%), час від часу (24,1%), часто (21,6%), завжди (18,1%).

Отже, з огляду на наведені дані ми можемо дійти висновку, що *емоційно-вольовий компонент* в учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти *тяжіє до рівня нижче середнього* та потребує комплексного розвитку в процесі навчально-виховної діяльності з боку ІПК, батьків та значущих для них дорослих.

Проводячи аналіз *когнітивного* компонента, що зумовлює логічність, здатність до прогнозування та узагальнення, критичність та розсудливість, творче мислення, ми отримали такі результати.

Результати з таблиці свідчать, що когнітивний блок в опитаних розвинений на середньому рівні та становить 3,6 бали. Такі показники свідчать, що представлені якості не є значущими для опитаних. Аналізуючи представлений блок та порівнюючи його за статевим чинником, бачимо, що якості у цьому компоненті в хлопців розвинені більше, ніж у дівчат, це пояснюється гендерними аспектами. В процесі подальшого вивчення представленого блоку за віковим аспектом стає зрозумілим, що в осіб до 17 років показники вищі, ніж в осіб старших 17 років. Аналізуючи розвиток когнітивного блоку за регіональними аспектами, можна дійти висновку, що в осіб, які проживають у селі, показники вищі. Отже, цей компонент лідерських якостей розвинений більше в учнів, що отримали повну середню освіту, порівняно з учнями, які мають базовою середню освіту, цей показник корелюється з віковими показниками у нашому дослідженні. Аналізуючи цей компонент за характеристикою професій: 1) «людина-людина», 2) «людина-техніка», 3) «людина-знакова система» дані оціночного маргінального середнього найвищі показники в системі «людина-техніка», на нашу думку, це пов'язано зі специфікою навчальних закладів. У процесі вивчення впливу класифікації професій (інтегрована та споріднена) на розвиток якостей у цьому блоці стає зрозуміло, що в споріднених професіях цей компонент розвинений менше, але різниця не суттєва. На нашу думку, це пов'язано з тим, що в процесі оволодіння інтегрованих професій виділяється достатньо часу в навчальних програмах на вивчення, засвоєння теоретичного матеріалу та практичне застосування цих знань на навчальній та виробничій практиці. В інтегрованих професіях часто творче мислення зумовлює розвиток когнітивного компоненту. Під час аналізу такого фактору, як вплив складу сім'ї (повна, неповна, дитина-сирота) на розвиток цього компонента, видно, що відповідні якості найбільше розвинені в дітей-сиріт та дітей, які проживають в повних сім'ях. Це можна пояснити тим, що діти-сироти піддаються кваліфікованому впливу з боку наглядових органів (соціальна служба) та інтегрованого супроводу з боку ІПК у навчальних закладах. Найнижчі показники в цьому компоненті в осіб, що проживають у неповних сім'ях, на нашу думку, це частково пояснюється

тим, що нівелюються ролі в сім'ї, та не приділяється достатньо часу на розвиток, навчання та виховання. Важливо зазначити, що кількість дітей у сім'ї також впливає на розвиток цього компонента: зі збільшенням кількості дітей у сім'ї показники зростають завдяки комунікації членів родини. Розглядаючи такий чинник, як участь у гуртках та секціях, можна зазначити, що показники розвитку цього компонента вищі в осіб, що займаються в гуртках та секціях (113 осіб), ніж у опитаних, що не беруть у них участі (256 осіб).

Для додаткового аналізу когнітивного компоненту ми використовували вербальний експрес-тест, що дав змогу учням визначити актуальний рівень прояву лідерства в спільній груповій діяльності. Обробка та інтерпретація результатів проводиться відповідно до ключа тесту та підраховується кількість балів. Підраховується загальна кількість «А» та «Б» відповідей: де високий рівень лідерства А = 7–10 балів; середній рівень А = 4–6 балів; низький А = 1–3 бали. Велика кількість відповідей «Б» свідчить про низький рівень, або ж деструктивне лідерство. Отже, ми отримали показники середнього балу за цією методикою, що становить 6,195 і свідчить про середній рівень розвитку лідерства в груповій діяльності. Важливо підкреслити, що, розподіляючи середні дані за статтю, ми отримали такий результат: хлопці – 6,4, дівчата – 5,8. Це свідчить, що рівень розвитку когнітивного компоненту серед учнів закладів професійно-технічної освіти у хлопців вищий, ніж у дівчат, що корелюється з попередньою методикою.

Отже, з огляду на наведені дані ми можемо дійти висновку, що *когнітивний* компонент в учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти розвинений *найменше серед всіх компонентів* у нашому дослідженні та перебуває на *низькому рівні* розвитку. Тому цей компонент потребує комплексного, тривалого та цільового розвитку в процесі навчально-виховної діяльності з боку ІПК та значущих дорослих, що беруть активну участь в їх розвитку.

Аналізуючи *особистісний компонент*, який ми діагностували за двома методиками – особистісний блок авторської методики та методика дослідження самооцінки (автор Дембо-Рубінштейн), – ми отримали наведені нижче результати.

Таблиця 5

Результати діагностики особистісного блоку за авторською методикою

Лідерські якості	Бали, у середньому
<i>Особистісний блок</i>	
надійність	4,08
почуття гумору	3,98
активність	3,93
оптимізм	3,85
вимогливість до себе та інших	3,82
адекватна самооцінка	3,79
ініціативність	3,78
Загалом	3,94

В *особистісному* блоці найвищі показники отримали надійність та почуття гумору. Середній бал цього компонента становить 3,94, і це свідчить про середній рівень розвитку лідерських якостей у цьому блоці.

Якщо порівнювати представлений блок за статевою приналежністю, стає зрозуміло, що у хлопців показники (3,95) вищі, ніж у дівчат (3,92), але цей розрив не суттєвий. Аналіз компонента за віковою категорією свідчить, що з віком показники зменшуються. Прослідковується зниження показників особистісного компоненту на II курсі навчання, це пояснюється тим, що учні пройшли адаптаційний період у навчальних закладах та утворилися стабільні міжособистісні зв'язки між собою. У представленому блоці показники за місцем лідерські якості вищі в осіб, що проживають у селах та селищах міського типу, порівняно з особами, що проживають у місті. У процесі аналізу компонента за характеристикою професії: 1) «людина–людина», 2) «людина–техніка», 3) «людина–знакова система» дані оціночного маргінального середнього в системі «людина–техніка» та «людина–людина» мають практично однакові показники. Важливо зазначити, що кількість дітей у сім'ї також впливає на розвиток цього компонента: зі збільшенням кількості дітей у сім'ї показники збільшуються. Розглядаючи такий чинник, як участь у гуртках та секціях, можна зазначити, що показники розвитку цього компонента суттєво вищий в осіб, що займаються в гуртках та секціях, ніж в опитаних, що не беруть у них участі. На нашу думку, цей чинник загалом позитивно впливає не тільки на розвиток представленого компонента, а й на розвиток всіх компонентів лідерських якостей у нашому дослідженні.

Для додаткового аналізу особистісного компоненту було проведено аналіз результатів за *методикою дослідження самооцінки* (автор Дембо-Рубінштейн).

Таблиця 6

Самооцінка показників учнями	Бали, у середньому	Бажаний результат	Бали, у середньому
Здоров'я на даний момент	7,07	Бажане здоров'я	8,98
Умілі руки на даний момент	6,67	Бажані умілі руки	8,67
Впевненість у собі на даний момент	6,67	Бажана впевненість	8,79
Зовнішність на даний момент	6,47	Бажана зовнішність	8,64
Сила волі на даний момент	6,44	Бажана сила волі	8,74
Розум на даний момент	6,38	Бажаний розум	8,68
Авторитет в однолітків	6,19	Бажаний авторитет	8,37

Провівши аналіз даних за наступною методикою (дослідження самооцінки Дембо – Рубінштейна), можна спостерігати часткову залежність показників із попередніми даними. Рівень самооцінки, наведений у таблиці, свідчить про реалістичність даних особистісного компонента та усвідомлення учнями закладів професійно-технічної освіти власного становища в соціумі, середні дані становлять 6,19–7,07 балів. При цьому рівень домагань відповідає реалістичному усвідомленню і коливається від 8,64 до 8,98 балів.

Отже, ми можемо дійти висновку, що *особистісний* компонент в учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти розвинений на *середньому рівні* та потребує комплексного розвитку в процесі навчально-виховної діяльності.

Експериментальний масив даних, отриманих під час констатувального етапу експерименту, був підданий багатоаспектному кількісному та якісному аналізу. Опрацювання даних здійснювалося за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 17.0).

Висновки. На основі узагальнення результатів представлених методик визначено рівні розвитку компонентів лідерських якостей. *Високий* рівень констатувався, якщо за цими методиками респонденти отримували високі рівні (при цьому допускався середній рівень за однією з методик). В учнів сформовані знання про лідерство, лідерські якості, сучасні та ефективні теорії та стилі лідерства, закономірності розвитку групи та колективу, сформована обізнаність щодо чинників формування лідерських якостей, усвідомлення рівня розвитку власних лідерських якостей. *Низький* рівень визначався в разі низьких рівнів та показників за кожною методикою (при цьому допускався *середній* рівень за однією з методик). Усі інші можливі комбінації результатів були зараховані до середнього рівня розвитку компонентів лідерських якостей. Здобувачі освіти недостатньо вмотивовані до розвитку відповідних компонентів та малокомпетентні в питаннях взаємодії з іншими учнями, значущими дорослими в їх житті та ІПК. Особистісні характеристики, що забезпечують позитивне сприймання та ефективне керування розвитком власних лідерських якостей, розвинуті на середньому рівні.

Отже, у процесі вивчення, аналізу та порівняння всіх компонентів лідерських якостей у контексті нашого дослідження гностичний компонент характеризується низькими показниками та оцінками. У здобувачів освіти низька сформованість знань про лідерство, лідерські якості, сучасні та ефективні теорії та стилі лідерства,

закономірності розвитку групи та колективу. Обізнаність учнів щодо чинників формування лідерських якостей, усвідомлення рівня розвитку власних лідерських якостей та розуміння важливості завдань, які необхідно виконувати для їх розвитку, перебувають на низькому рівні. Знання та уявлення про лідерство в опитаних здебільшого сформовані на основі власного досвіду спочатку в школі, пізніше в професійних (професійно-технічних) навчальних закладах під час участі в самоврядуванні (включаючи спостереження за іншими лідерами), також під впливом соціальних умов, в яких проживали опитані.

З огляду на наведені вище дані ми можемо дійти висновку, що мотиваційний, особистісний та комунікативно-організаційний компоненти в учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти розвинені на *середньому* рівні та потребують комплексного розвитку в процесі навчально-виховної діяльності. Розглядаючи емоційно-вольовий компонент, можна дійти висновку, що він тяжіє до рівня *нижче середнього* та зумовлює необхідність у майбутньому комплексного підходу до його розвитку.

Після порівняння когнітивного компонента в учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти з представленими вище компонентами зрозуміло, що він розвинений *найменше серед всіх компонентів* у нашому дослідженні, перебуває на *низькому рівні* розвитку та потребує комплексного, тривалого та цільового розвитку в процесі навчально-виховної діяльності з боку ІПК та значущих дорослих, що беруть активну участь в їх розвитку.

Отже, представлені рівні розвитку лідерських якостей відповідно до компонентів, що були виокремлені в авторській моделі та в комплексі психодіагностичних методик, зафіксували недостатній рівень розвитку лідерських якостей у значної кількості учнів. У представлених результатах дисперсійного аналізу ми виокремили гендерно-вікові, організаційно-професійні та соціально-демографічні особливості, показали доцільність організації спеціального навчання із розвитку лідерських якостей учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розробленні та апробації тренінгових занять розвитку лідерських якостей учнів та інженерно-педагогічних працівників, що сприятимуть підготовці впевнених та цілеспрямованих, ініціативних та самостійних, відповідальних та ефективних майбутніх працівників.

Література:

1. Алфімов Д.В. Зміст феномену «лідерські якості особистості». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : збірник наук. пр. Запоріжжя : [б. в.], 2010. Вип. № 11 (64). С. 44–51
2. Бондарчук О.І. Експериментальна психологія : Курс лекцій. Київ : МАУП, 2003. 120 с.
3. Бурлачук Л.Ф. Психодіагностика. 2-е вид. Санкт-Петербург : Питер, 2011. 384 с.
4. Василькова О.І. Дослідження особистісних характеристик лідерів навчальних груп ПТУ. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Збірник наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Київ : «Гнозіс», 2003. Т. 5, ч. 4. С. 73–77.
5. Еникеев М.И. Психологическая диагностика: стандартизир. Тесты. Приор, 2003. 288 с.
6. Карамушка Л.М. Психологія управління закладами середньої освіти : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2000. 332 с.
7. Карамушка Л.М. Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій) : монографія / Л.М. Карамушка, О.А. Філь. Київ : ІНКОС, 2007. 268 с.
8. Комплекс психодіагностичних методик дослідження професіоналізму педагогічних працівників / О.І. Бондарчук, Т.М. Гавлітіна, Л.М. Смольська, В.М. Вронська. Київ-Рівне, 2017. 23 с. URL: <http://umo.edu.ua/spiljna-z-roippo-laboratorija-psikhologhiji-profesionalizmu> (Дата звернення: 13.05.2018).
9. Мороз В.П. Організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів у процесі діяльності органів студентського самоврядування : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Старобільськ, 2015. 20 с.
10. Пашукова Т.И. Психологические исследования: Практикум по общей психологии для студентов педагогических вузов. Учебное пособие / Т.И. Пашукова, А.И. Допира, Г.В. Дьяконов. Москва : Изд-во «Институт практической психологии», 1996. 127 с.
11. Психологические тесты / Под ред. А.А. Карелина. В 2 т. Москва : ВЛАДОС, 2003. Т. 2. 248 с.
12. Самооценка лидерства / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва, 2002. С. 98–102.
13. Сергеева Л.М. Формування управлінських навичок в учнів вищих професійних невиконавчої сфери : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04. Київ, 2000. 18 с.
14. Ягоднікова В.В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія та методика виховання». Одеса, 2005. 28 с.
15. Яншин П.В. Клиническая психодиагностика личности. Учебно-метод. пособ. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург : Речь, 2007. С. 320.
16. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей / Ахим Бьюль, Петер Цефель : Пер. с нем. Санкт-Петербург : ООО «ДиаСофтЮП», 2005. 608 с.

Павлюк О. Д. Результаты исследования компонентов лидерских качеств соискателей образования профессиональных (профессионально-технических) учебных заведений

В статье отражены результаты эмпирического исследования особенностей развития лидерских качеств соискателей образования профессиональных (профессионально-технических) учебных заведений с помощью авторской методики и диагностического комплекса методик в соответствии с тематикой исследования. Охарактеризована структура лидерских качеств, в которой выделены: мотивационный (мотивация к лидерству и успеху, потребность в достижении поставленных целей и др.) компоненты, эмоционально-волевой (целеустремленность, настойчивость, ответственность и др.), когнитивный (логичность, творческое мышление, способность к прогнозированию и обобщению и др.), личностный (активность, надежность, адекватная самооценка и др.). Приведены результаты уровней развития лидерских качеств в соответствии с компонентами, которые были выделены в авторской модели и в комплексе методик соответственно тематике. Констатирован недостаточный уровень развития лидерских качеств у значительного количества учеников. Представлены результаты дисперсионного анализа, по которому выделены гендерно-возрастные, организационно-профессиональные и социально-демографические особенности. Показана целесообразность организации специальной учебы из развития лидерских качеств соискателей образования профессиональных (профессионально-технических) учебных заведений.

Ключевые слова: лидерские качества, соискатели образования заведений профессионального (профессионально-технического) образования, диагностический инструментарий для изучения лидерских качеств, компоненты лидерских качеств.

Pavliuk O. D. The results of the research components of the leadership qualities of the candidates education professional (vocational) educational institutions

The article reflects the results of empirical research of features of the development of leadership qualities applicants education professional (vocational) educational institutions for using the author's methods and diagnostic techniques in accordance with the research subject. Characterized the structure of leadership in which selected: motivational (motivation to leadership and success, the need for achievement of goals, etc.), emotional (dedication, persistence, responsibility, etc.), the cognitive (logical, creative thinking, ability for prediction and generalization, etc.), personality (activity, reliability, self-esteem, etc.) components. The results of the levels of development of leadership qualities in accordance with components that have been isolated in the author's model and the complex of methods according to topics. It is stated the lack of development of leadership qualities in a significant number of students. Presents results of analysis of variance which highlighted gender and age, organizational-professional and socio-demographic characteristics. The expediency of organizing special training on leadership development candidates education professional (vocational) educational institutions.

Key words: leadership, job applicants, educational institutions, professional (vocational) education, diagnostic tools for the study of leadership, components of leadership qualities.